

KAYBOLAN ÖZGÜRLÜK: FRANKFURT OKULU'NDA ARAÇSAL AKIL VE KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ ELEŞTİRİSİ

Ali EKMEKÇİ*

Öz

Aydınlanma düşüncesinin en önemli iddialarından birisi, bir yanda doğa bilimleri ve teknik ilerleme insanlığın yaşam koşullarını iyileştirirken, sosyal ve ahlaki ilerlemenin de toplumsal ve siyasal alanın özgürlük ve eşitlik çerçevesinde düzenlenip refaha kavuşturulacağı beklentisidir. Ancak bu rasyonel ilerlemenin beklenen çıktıları üretememesi, Aydınlanmanın bu temel fikrinin eleştirilmesine yol açmıştır. Bu kapsamdaki en büyük eleştirilerden birisi Frankfurt Okulu olarak bilinen düşünce okulundan gelmiştir. Bu makale Frankfurt Okulunun aydınlanma, kapitalizm ve araçsal akıl eleştirisi kapsamında kültür alanını konu eden argümanları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Frankfurt Okulu düşünürlerine göre, Aydınlanmacı akıl, rasyonel ilerleme yoluyla gerçekleşecek insan özgürleşmesi amacıyla tarih içerisinde kopuş yaşamıştır. Söz konusu kopuşun ileri endüstriyel toplumdaki tezahürlerinin anlaşılması için kültür konusuna odaklanmak gerekmektedir. Kültürün endüstrileşmesi hayatın tümünden düzenlenmesinin en ileri aşaması olarak bireysel alanı düzenlemeyi de içermektedir. Bu makalede, Frankfurt Okulu düşünürlerinin ideoloji ve kültür endüstrisi ilişkisine yönelik argümanları tartışılarak, özgürlüğün artık ancak bireysel bir deneyim alanı içerisinde, geçici ve sahte bir tatmine kavuşturulan bir tür tüketim nesnesi haline dönüşümü irdelenecektir. İleri endüstri toplumlarında hüküm süren bilimsel ve teknolojik rasyonalite giderek sosyal, politik ve kültürel boyuta taşınmıştır. Kültürün endüstriyel üretimi, özgürlüğün bireysel ve subjektif bir alana hapsolmasına hizmet etmiş ve maddi düzeydeki çelişkilerin aşılmasında engel teşkil edici bir rol kazanmıştır. Kültür endüstrisi aracılığıyla insanlar subjektif özgürlük deneyimleri yaşamakta fakat bu deneyimler gündelik varoluş mücadelesinin olgusal dünyasında gerçek bir etki yaratmamaktadırlar. Bu bağlamda, çalışmada, Frankfurt Okulu'nun Aydınlanmanın vaat ettiği insan özgürleşmesi iddiasına yönelik eleştirisinin izi sürülerek, günümüz endüstriyel toplumunda özgürlüğün artık ancak kültürün bireysel tüketiminde sahip olunan sahte bir özgürlüğe dönüştüğü argümanı ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Frankfurt, Kültür, İdeoloji, Araçsal Akıl, Marcuse.

* Arş. Gör., Üsküdar Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ali.ekmekci@uskudar.edu.tr, 0000-0001-5802-5524

LOST FREEDOM: CRITIQUE OF INSTRUMENTAL REASON AND THE CULTURE INDUSTRY IN THE FRANKFURT SCHOOL

Abstract

One of the central tenets of Enlightenment thought is the expectation that, alongside improvements in natural sciences and technical progress enhancing human living conditions, social and moral advancements would also ensure the organization and flourishing of the social and political realms within a framework of freedom and equality. However, the shortcomings in this rational progression have led to significant criticism of the Enlightenment ideals. The Frankfurt School posits that Enlightenment rationality has historically deviated from its goal of human liberation through rational progress. Accordingly, examining culture is crucial to understanding how this deviation manifests in advanced industrial societies. The cultural industrialization represents the ultimate stage in the total organization of life, organizing the individual domain as well. This article discusses the Frankfurt School's perspectives on the relationship between ideology and the culture industry, and it will explore how freedom has been transformed into a consumable that offers only temporary and illusory satisfaction within the realm of individual experience. The technological rationality prevalent in advanced industrial societies has extended into social, political, and cultural domains. The industrialization of culture has acted to limit freedom to a subjective domain and has played a preventative role in addressing material contradictions. Through the culture industry, individuals may undergo subjective experiences of freedom, yet these experiences fail to produce tangible effects on the real world of daily existence struggles. By examining the Frankfurt School's critique of the Enlightenment's promise of human liberation, the study argues that in today's industrial society, freedom has become a false freedom, only accessible through individual consumption of culture.

Keywords: Frankfurt, Culture, Ideology, Instrumental Reason, Marcuse

Giriş

Düşünce tarihi içinde Aydınlanma diye adlandırılan dönemin bıraktığı en önemli miraslardan birisi, bilgi ve özgürlük arasındaki ilişkinin önemli düzeyde birlikte ilerleyen bir süreç olarak ele alınmasıdır. Dönem düşüncesinde genel prensip, dünyanın doğal ve sosyal işleyişinin dini ya da metafizik boyutlar yerine rasyonel ve bilimsel biçimlerde açıklanması sayesinde insanlığın yaşam düzeyinin her anlamda iyileştirebileceği fikridir. Bu ortaklık geniş bir zaman aralığına ve Avrupa içinde farklı ülkelere yayılan Aydınlanma geleneğinin Voltaire, Diderot, Rousseau gibi Fransız temsilcileriyle, Kant gibi Alman temsilcilerinde tezahür etmiştir. Fransız filozoflar dinler ve kültürlerden bağımsız evrensel bilgiyi eserlerinde bir araya getirme çabasıdayken, Kant da yine insan aklının sahip olduğu ve onu gelenek ve otoriteden azade kılacak mekanizmaları aracılığıyla ahlakın ve özgürlüğün evrensel koşullarını temellendirme girişiminde idi (Bevir, 2010, s. 432).

Berlin'e göre (1998, ss. 198–199) Aydınlanma düşünürleri doğru ve rasyonel metotların keşfedilmesiyle insanlığın ilerlemesinin sağlanabileceğine inanmaktaydılar. Bu inancın arka planında insanların temelde aynı doğayı paylaşmaları ve insan doğasının da esas olarak iyi ya da hiç olmazsa düzeltilebilir bir içeriğinin olduğu düşüncesi yatmaktaydı. Aydınlanma filozoflarının dünyanın ve insanlığın daha iyi anlaşılması ve daha iyiye gitmesi arasında bir korelasyon olduğu düşüncesi, bilimsel ilerleme ve aklın doğru kullanımı aracılığıyla hayatın tüm alanlarını rasyonelleştirmesinin orta ve uzun vadede toplumsal düzeyde ilerlemenin çıktıkları olan özgürlük, eşitlik gibi ideallere hizmet edeceği varsayımını da beraberinde getirir. Aydınlanma düşünürlerine göre nasıl doğa rasyonel ve bilimsel metotlarla açıklanabilir ve açıklandıkça insanlığa daha iyi hizmet eder hale gelebiliyorsa, aynı şey sosyal olguların anlaşılması ve dönüştürülmesi için geçerlidir (Ritzer & Stepnisky, 2017, s. 9). Doğa bilimleri ve teknikteki ilerleme insanlığın yaşam konforunu artıracığı gibi, sosyal ve politik anlamda ilerlemenin getireceği fayda şüphesiz insan ve toplum ilişkilerinin özgürlük ve eşitlik çerçevesinde düzenlenip konfora kavuşturulması olacaktır.

Sloganı “özgürlük, kardeşlik, eşitlik” olan Fransız Devrimi'nin Aydınlanma düşüncesinden etkilenmesi tesadüf değildir. Bu anlamda Aydınlanma aynı zamanda politik devrimler çağıdır. Kronolojik olarak İngiliz, Amerikan ve Fransız devrimleri, Aydınlanma düşünürlerinin fikirlerinin politik ve kamusal tezahürlerinin kurumsallaşma süreci olarak kabul edilir. Bu tezahürler, temelde rızaya dayalı yönetim, haklar ve özgürlükler ile bunlar üzerinden kısıtlanan kamu otoritesi gibi fikirlerin kurumsallaşmasıdır (Bristow, 2023). Siyasi ve toplumsal düşünce düzeyinde Locke, Rousseau ve Kant gibi filozoflar tercih ettikleri yöntemler ya da vurgu yaptıkları noktalarda farklılaşabilseler de amaçlar düzeyinde bireyin ve toplumun her türlü baskı aracından uzaklaşma ve özgürleşme imkanlarını araştırmak ve temellendirmek anlamında ortaktırlar (Cassirer, 2009, s. 274). Bir anlamda onları Aydınlanma düşünürü olarak kabul etmemizin sebebi de bu ortaklıktır. Bu kapsamda değerlendirildiğinde Aydınlanmanın yalnızca entelektüel faaliyetlerin toplamı değil, aklın doğru kullanımı ve bilgi aracılığıyla insan özgürleşmesinin kapsamlı bir felsefi ve politik girişimi olduğu anlaşılır.

Bu noktada ne tür bir özgürlükten bahsettiğimizi belirtmek gerekir. Şüphesiz özgürlük kavramı çok geniş ve bir o kadar tartışmalı bir içeriğe sahip, tek bir tanımda anlaşılması zor kavramlardandır. Özgürlük kavramını Aydınlanma kapsamında ele almak için kavramı değerlendirmeyi Aydınlanmacı düşünürler üzerinden yapmak makul olan yöntemdir. Aydınlanma düşüncesi içerisinde değerlendirilip özgürlük kavramı ile ilgili farklı noktalara vurgu yapan düşünürler vardır. Örneğin Locke, özgürlüğün dışsal koşullarına odaklanmış ve eylemleri engelleyici müdahalelerin olmadığı bir alanın ve bunu mümkün kılacak temel hakların korunmasına

odaklanmıştır (1980, böl. II.6). Bu türden özgürlük anlayışı daha sonra Berlin tarafından kategorize edilen negatif özgürlük tarafında yer almaktadır (Carter, 2022).

Rousseau'nun özgürlük anlayışı bir tür bağımsızlıktır. İnsanın bir canlı olarak hem doğal arzu ve güdülerine hem de sosyal bir varlık olarak diğer insanlara bağımlı olması her zaman mümkündür. Aynı zamanda insan arzu ve güdülerine rağmen farklı karar alma ve eylemde bulunma kapasitesine sahip bir canlıdır (1987, ss. 15–16). Bunların yanında Rousseau'ya göre doğal insanla karşılaştırıldığında çağdaş toplumlar birçok yeni bağımlılık ve hiyerarşi türleri üretmiştir. Rousseau için özgürlük hem insanın kendi arzu ve güdülerine karşı koyabilme hem de başkalarının iradesi altına girmeyip bağımsız olabilmesiyle mümkündür. Rousseau bunun toplumsal düzeyde herkes için iyi ve doğru olanı temsil eden bir “genel irade” etrafında örgütlenecek bir sosyal sözleşme ile mümkün olacağını savunur. Buna göre artık herkes hem kendi iç koşulları hem de dış koşulları itibarıyla kendisinin efendisidir, bağımsızdır yani özgürdür (Boucher, 2009, ss. 235–254). Bu, insanın hem kendisi hem de toplum için doğru amaçlar üzerine düşünebilmesi ile mümkündür.

Rousseau'nun ayak izlerini takip eden Kant da özgürlüğün imkanları üzerine düşünürken doğal arzular ve eğilimleri dikkate almıştır. Özgürlük, Kant'a göre insanın kendi iradesiyle kendisine yasalar ve prensipler belirleyebilmesi kapasitesinde yatar. İrade, güdülerin anlık haz ve çıkarları yerine akli takip ederek, Kant'ın kategorik buyruk diye adlandırdığı, evrensel olarak doğru ve ahlaki davranışları belirleyebilir. Kant'a göre insanın insan yapan en belirgin özellik işte bu kural koyucu iradenin varlığıdır. İnsan bu kapasiteye sahip olduğu için özerk (otonom) olmak anlamında özgür bir varlıktır. İnsanın özerkliği önündeki her türlü iç ve dış etken de özgürlüğüne engel teşkil eder (Kant, 2012, s. 99). Bu anlamda hem Rousseau hem Kant özgürlüğün içsel koşullarına vurgu yapmaları dolayısıyla Berlin'in kategorilendirmesinde pozitif özgürlük tarafında yer alırlar (Carter, 2022).

Locke özelinde çok vurgulanmasa da Rousseau ve Kant'ta vurgu yapılan özgürlük içsel koşulları genel anlamda Aydınlanmacı akıl anlayışını oluşturmuştur. Buna göre, aklın doğru kullanımı aslında özgürlüğün ön koşuludur. Rousseau'da hem bireysel düzeyde güdülere boyun eğmeyen hem de toplumsal düzeyde başkalarının iradesine boyun eğmeyip genel iradeye tabi olan birey rasyonelitesini kullanmaktadır. Kant'ta ise yine aklın rasyonel ve doğru kullanımı sayesinde insanlar kendileri ve herkes için doğru prensipleri belirleyebilirler. Her ikisinde ortak olan önemli bir vurgu da aklın, kişilerin amaçları belirleme düzeyinde bir doğru düşünme aracı olarak kullanılmasıdır. Bu anlamda özgürlük, iradenin her zaman amaçlar üzerinde düşünme kapasitesini iç ve dış koşullardan korumak olarak ortaya çıkar. İşte Frankfurt Okulu düşünürlerinin belirleyici özelliği “amaçlar üzerine düşünmeyi” kaybetmesi ve sadece araçsal akla dönüşmesi dolayısıyla eleştirecekleri Aydınlanmacı akıl anlayışı bu şekilde betimlenebilir.

20.yüzyılın başlarından itibaren -belki 19.yy. sonu olarak Nietzsche'den itibaren- Aydınlanma ile ilişkilendirilen rasyonel ilerleme ve özgürleşimin birliği tablosu hem tarihsel sebeplerle akamete uğramış hem de felsefi eleştiriler aracılığıyla bir eleştiri ve yeniden değerlendirme sürecine tabi tutulmuştur. Sanayi Devrimi ile bağlantılı olarak yaşanan toplumsal sorunlar ile Dünya Savaşları'na giden siyasal krizler ve totaliter rejimlerin yükselişi bu tarihsel sebeplerin başında gelmektedir. Aydınlanma fikirlerinin entelektüel yolculuğu düzeyinde ise esas olarak Marksist eleştiriler dikkat çekmektedir. Fakat Klasik Marksizm modern kapitalist üretim biçimi ve siyasal düşüncesini çeşitli boyutlarda eleştirmiş olmasına karşın, özellikle Aydınlanmacı düşünce ve onun akıl ve özgürlük dolayımı hakkındaki temel varsayımlarını radikal düzeyde eleştirmemiş; kısmi olarak Aydınlanma varsayımlarını paylaşmıştır. Bu bağlamda Aydınlanmaya yönelecek ve Marksist arka planı içeren radikal eleştiri, bu makalenin konusu olacak olan Frankfurt Okulu düşünürleri ya da başka bir adlandırmayla Eleştirel Teori kuramcıları tarafından öne sürülmüştür. Okul'un "Eleştirel" Teori olarak adlandırılması tam da geleneksel/pozitivist-aydınlanmacı teorilere karşıt olarak konumlanmasından kaynaklanmaktadır.

Makalenin esas içeriği olan Frankfurt Okulu'nun eleştirilerini ele almadan önce, bu adlandırmanın ve grubun ortaya çıkışına değinmek faydalı olacaktır. Frankfurt Okulu olarak bildiğimiz düşünce geleneği, 1923'te felsefe, sosyoloji, tarih, psikanaliz, siyaset bilimi gibi farklı disiplinlerde akademik çalışmalar yapan bir grup entelektüelin bir araya gelerek Toplumsal Araştırma Enstitüsü'nü (Institute for Social Research) kurmasıyla ortaya çıkmıştır (Held, 1980, s. 29). Kurumun Frankfurt şehrindeki Goethe Üniversitesine bağlı olarak kurulması kısaca Frankfurt Okulu olarak anılmalarına sebep olmuştur. İki dünya savaşı arası dönemde oluşturulmaya başlayan bu gelenek kendilerine temel amaç olarak Marksizm'i içinde buldukları dönemin ihtiyaçlarına göre adapte etmeyi belirlemişlerdir. Marksizm'e bu anlamda bir "güncelleme" getirmekle birlikte Okul'un esas eleştiri hedefi, ileride görüleceği üzere, Marksizm'i de içeren daha geniş çerçeve olduğunu düşündükleri Aydınlanma düşüncesi olacaktır.

Makale boyunca unutulmaması gereken bir nokta şudur: Frankfurt Okulu düşünürlerinin eleştirilerinde takip edilen yol, Aydınlanmanın temel hedeflerinden biri olan "insan özgürleşmesi" amacından nasıl bir sapma yaşandığını sorgulamak ve bu hedefin imkanlarını araştırmaktır. Dolayısıyla, her ne kadar Frankfurt Okulu'nun eleştirileri Aydınlanmacı felsefenin temellerine yönelik karamsar bir tablo çizse de onunla aynı amacı, yani insan özgürleşmesini, arka planında paylaşır. Benhabib'in ifadesiyle eleştirel teori "kendi vaadini tamamlamadan bırakmaya mahkûm edilen Aydınlanmanın diyalektiğinin yasını tutar. Kurtuluş projesi, artık Aydınlanma mirasının (...) biçim değiştirmesi olarak değerlendirilmeye başlanmıştır." (2005, s. 412). Bu, Frankfurt Okulu'nun Aydınlanma felsefesini analiz ederken yürüttüğü

normatif projesidir. Bir anlamda Aydınlanmanın özgürlük vaadinin günümüz modern toplumlarda akıbetinin ne olduğunu analiz etmektir.

Makalede öncelikle Marksist ideoloji ve yanlış bilinç kavramlarından hareketle Frankfurt Okulu düşünürlerinin kapitalizm eleştirisini daha geniş bir düzeye taşımaları ele alınacaktır. Buna göre, kapitalizmin sorunlarını anlayabilmek, Aydınlanmacı akıl anlayışının pozitivist bir metodoloji içerisinde araçsal akla dönüşümü incelemeyi gerektirir.¹ Daha sonra bu araçsal akıl anlayışı etrafında örgütlenen toplumsal ve siyasal yapıya odaklanarak ideolojik/çarpık düşünce yapısının nasıl devam ettiği Frankfurt Okulu düşüncesi doğrultusunda değerlendirilecektir. Toplum ve bireyi özgürleştireceği varsayılan rasyonelleşmenin bu hedeften giderek koparak toplum ve birey üzerinde bir kontrol aracı olduğunu anlayabilmek için Okul'un "kültür endüstrisi" eleştirisi irdelenecektir. Bu sayede makale, özgürlüğün artık toplumsal bir mesele olmaktan çıkıp bireysel ve subjektif düzeyde deneyimlenebilen bir tür illüzyona dönüşünü ortaya koymaya çalışacaktır.

1. İDEOLOJİ KAVRAMI, MODERN AKIL VE POZİTİVİZM

Marksist eleştiriye kendi dönemine adapte etme girişimi olarak başlayan Frankfurt Okulu'nun argümanlarını anlayabilmek için öncelikle "ideoloji" kavramına değinmek gerekir. Marksist düşüncenin, düşünürleri ve düşünce sistemlerini özellikle siyasal çözümleme alanında önemli ölçüde etkileyen kısımlarından birisi, onun ideoloji kuramı olmuştur. İdeolojik süreçleri en geniş tarihsel hareket düzeyinde analiz etme çabası içinde olan Marksist ideoloji teorisi, somut toplumsal pratikler olarak gerçekleşen olguların insan bilincinin nasıl şekillendirdiği sorusuna odaklanmıştır. Dolayısıyla Marksist düşünce, sadece üretimin örgütlenişinin değil, aynı zamanda toplumsal ve zihinsel oluşumunun da sorgulamalarını içerir (Sancar, 2008, s. 175). Sistemli olarak Marx ile başlayan bu sorgulamanın, Marx'ın kendisinde geleceğin toplumunu açıklayabilme anlamında yeterli kapsamlılık ve derinlik düzeyine ulaşmadığı düşünülmeyle birlikte, aynı sorgulama Marx'tan etkilenen düşünürlerin temel ilgi alanlarından biri olmuş ve genişletilmiştir

---

¹ Pozitivist sosyal bilimler metodolojisi, sosyal gerçekliğin de doğa gibi, araştırmacıdan bağımsız objektif bir gerçeklik olarak kabul edilmesinden hareket eder. Bu tarz bir gerçeklik olması dolayısıyla, en genel anlamda insan ve toplum davranışı da doğa bilimlerine benzer bir biçimde teolojik ya da metafizik açıklamalar yerine bilimsel yöntem (deney, gözlem ve mantık ilkeleri) ile açıklanır. Bu aynı zamanda insan ve toplumun işleyişinde de evrensel mekanizmalar olduğu ön kabulünü de içerir. Diğer yandan bu yöntem, 'amaçlar' ve 'değerler' hakkında bilimsel bir analiz yapılamaması gerçeğini beraberinde getirir. Dolayısıyla pozitivist metod amaçlar hakkında değil ancak araçlar üzerine bir işleve sahip olabilir. Amaçlar, bilimin dışında kalan dinî, metafizik, politik/ideolojik alanların konusu olabilmektedir (Fuller, 2004).

Marx “yanlış bilinç” kavramı ile toplumun ve bireylerin nasıl kendilerine dair hakikat konusunda yanıldıkları, hatta yanılmakla kalmayıp mevcut statükonun, aleyhlerine olsa bile, devamına nasıl olup da katkı yapar duruma geldiklerini analiz etmeye çalışmıştı. Bu yanılmanın anlaşılmasına yarayacak şekilde bu sorunsalı genişletmek ve derinleştirmek, Marx’tan etkilenen düşünürlerin hedeflerinden birisi olmuştur.

Frankfurt Okulu, bu akıl yürütmenin önemli bir kısmı olan kapitalist sistem eleştirisini, aslında onun kaynağı olarak gördükleri “araçsal akıl” üzerinden yapmıştır. Çünkü onlara göre modernlik bir tarihsel süreç olarak, aklın giderek araçsal akla dönüşmesinin tarihidir. Bu tarihsel süreçte akıl eleştirel soyutlama özelliğini kaybederek faydacı ve araçsal işlevler yönünde gelişmiştir. Akıl bu haliyle toplumsal verimlilik ve istikrar aracına dönüşerek bir teknik faaliyet halini almıştır. Pozitivizm bir metodoloji olarak verili olanı olumlayan akıl anlayışının ideolojik tezahürüdür. Çetinkaya’ya göre (1993) Okul, pozitivizmin aydınlanmanın zirvesi olduğunu ve aklın eleştirel kapasitesinin kaybının pozitivizmin toplumsal işlevinin sonuna ulaşması anlamına geldiğini savunur (akt. Dellaloğlu, 2003, s. 35). Bottomore’un ifadesiyle (1989) Frankfurt Okulu’na göre pozitivizm mevcut politik düzeni kutsallaştıran, radikal değişimleri engelleyen; hayatın ve toplumun doğru biçimde anlaşılması ve kavramsallaştırması konusunda yetersiz olmakla kalmayıp yanlış yönlendirici olan, uzmanlık etrafında örgütlenen bir tür “teknokratik egemenlik” yaratır (akt. Dellaloğlu, 2003, s. 36).

Okul, kapitalizmin ürettiği, kendisini ‘rasyonel’ ihtiyaçlarının karar mekanizması ve takipçisi gören –fakat aslında verili düzeni onaylamaktan başka bir yetisi olmayan- birey modelinin eleştirisini de araçsal akıl ve rasyonalite bağlantısı üzerinden hareketle yaparlar. Bu durumu Horkheimer, Frankfurt Okulu’nun başat eserlerinden de biri sayılan *Akıl Tutulması*’nda (2010) açıklar. Horkheimer’a göre rasyonel insan anlamında kullanılan ‘kendi çıkarlarını en iyi bilen kişi’ olmak yanıltıcı bir ifadedir. Çünkü çıkarları bilmek yalnızca araçlar üzerine düşünen değil amaçlar hakkında da bilgi sahibi olabilen bir akıl kavramına gönderme içerir. Fakat pozitivist rasyonalite içinde akıl böyle bir özelliğe sahip değildir. Artık aklın kendisine edindiği amaçlar, çoğunluğun düşüncesinden başka bir şey değildir (2010, s. 71).

Frankfurt Okulu’na göre “akıl” bütünüyle toplumsal sürece boyun eğmiştir. Akıl için tek ölçüt, onun insan ve doğa üzerinde hakimiyet kurulmasında oynadığı rol ile yani araçsal değeri ile ölçülür hale gelmiştir. Kavramlar, birkaç örnekte ~~birden~~ bulunan ortak özelliklerin özeti konumuna düşmüştür. Çünkü Horkhemier’a göre (2010, s. 67) pozitivizm, aklın nesnel içerikten ayrılmasını vurgulayan öznel aklın biçimci unsurunu vurgularken, diğer yandan pragmatizm de aklın dışarıdan belirlenen içeriğe boyun eğmesini vurgulayan araçsal yönünü vurgular Buna göre pozitivist anlayışın bir sonucu olarak, aklın nesnel yani objektif koşullara ve amaçlara (evrensel doğru, evrensel iyi gibi) ulaşmak için kullanılma amacının ortadan kalkmıştır. Pozitivist olmayan, örneğin Platoncu ya da Aristotelesçi bir rasyonalite nesnel

akla işaret etmektedir. Pragmatizm de benzer şekilde aklın amaçlar değil yalnızca araçlar üzerine düşünmekle yetinebileceğine işaret etmektedir. Aklın araçsallaştırılmasının olumsuz sonuçları toplumun her boyutunda görülür: “Artık hiçbir gerçeklik tek başına akla uygun olarak görülemez olmuş; içerikleri boşalan temel kavramlar biçimsel kabuklara dönüşmüştür” (2010, s. 58).

2. İDEOLOJİ KURAMINI GENİŞLETME

Okulun, metot olarak Marx’ın diyalektik eleştirisini benimsemesi, eleştiri anlayışlarının bütüncül oluşundan kaynaklanmaktadır. Çünkü ancak bu tip eleştiri ile, toplumun mevcut rasyonalitesi ve bu tip toplumun yaratıcısı olan geleneksel teori ile arasına sınır çekilebilmektedir (Kellner, 2006, ss. 142–143). Okul, ileri kapitalizmin Pazar mantığının, insan ilişkilerine ve düşüncelerine sirayet edişini takip eder. Bir başka önemli Marksist teorisyen Lukacs, erken döneminde, *Tarih ve Sınıf Bilinci* eseriyle, Weber’in rasyonelleşme kavramını Marx’ın meta fetişizmi kavramıyla ilişkilendirir. Bunu, şeyleşme (*reification*) (Lukács, 1923) kavramını -insan ilişkilerinin şeyler arasındaki ilişkiye indirgenmesini- genelleştirerek yapar. Şeyleşme bir olgu olarak genel olarak modern toplumun değil, piyasa değişiminin hâkim belirleyicisi olduğu kapitalist toplumda gözlemlenir. Weber (1946), bilimi rasyonelleşme sürecinin bir momenti olarak görürken, Lukács (1923) da bunu sosyal alana uygulamak suretiyle, onu şeyleşmenin bir boyutu olarak değerlendirir. Toplumsal düzeyde rasyonelleşme, insan ilişkilerinin bilimsel yasalar aracılığıyla insan denetiminin ötesinde şeyler haline geldiği bir dünyanın ifadesi olarak anlaşılmalıdır.

Tehlikeli olan, bu tip bir dünyanın, aslında Okul’un bizzat müşahade ettiği faşist devlet yöneticileriyle gelen ve yine onlarla gidecek olan basit bir durum olmamasıdır. Aksine bu, Aydınlanma ile geline noktanın tam da Aydınlanmanın vaatleriyle varılacak olan, doğaya ve insana, onlara dair bilgi ile hükmedici, teknik anlamda uzmanlaşılması vaadinin gerçekleşiyor olması ile bağlantılıdır. Bu uzmanlaşmanın sınırları, klasik Marksizmin beklediği proleterya uyanışını -belki de sonsuza dek- erteleyecek şekilde mevcut üretimsel ve sosyal mekanizmaların sürdürülebilirliğini garanti etmeyi sağlayacak yeni bir tür ideolojik boyuta ulaşmış durumdadır. Marcuse, “Totaliter Devlet Görüşünde Liberalizme Karşı Mücadele” başlıklı makalesinde, faşizm ve liberalizmin iki siyasal sistemin aslında aynı toplum biçiminin görece tekeli kapitalizm ve rekabetçi kapitalizm şeklinde farklı aşamaları olduğuna işaret eder (Therborn, 2010, s. 34). Bu görüşü Horkheimer ve Adorno da paylaşırlar; onlara göre (*Diyalektik der Aufklärung: Philosophische Fragmente*) “Aydınlanmanın şeylere karşı tutumu, diktatörün insanlara karşı tutumu ile aynıdır. Onları yönlendirebilecekleri ölçüde tanırırlar; tam bu yüzden tanımayı amaçlar. Totaliter düzen her yönüyle hesaplamacı düşünceye yatırım yapmış ve böyle bir bilimi savunmuştur” (akt. Therborn, 2010, s. 38).

Frankfurt Okulu'nun içine doğduğu atmosfer, aslında okulun neden bu eleştirileri yaptığını anlamlı kılan özellikleri barındırmaktadır. O dönemde Avrupa, iki dünya savaşı arasında; politik, ekonomik, toplumsal belirsizliklerin ve karmaşaların sürdüğü, yeni gelişen kitle iletişim aygıtları aracılığıyla sürekli devam eden politik propagandaların toplumları birer sürüye dönüşmeye doğru götürdüğü bir yer olarak tasvir edilmektedir (Küçük, 2010, s. 140). Yaşanan krizler ile ekonomik sıkıntıların artmasına rağmen işçi sınıfının Marksist öngörüyü doğrulamak bir yana, tersine politize olarak faşizme kayışı ile Sovyetler Birliği'nin aynı öngörülerle harekete geçen ama çok farklı bir şekilde sonuçlanan siyasi tecrübesi Okul'u, klasik Marksizmi de mevcut toplumsal sorgulamalarına katmaya zorlamıştır. Böylelikle Adorno ve Horkheimer, en ileri endüstriyel ülkelerde totalitarizme yönelik beklenmedik bir dönüşe özellikle Almanya'da orta sınıfın rıza göstermesine sezilemeyecek şekilde zemin hazırlayan liberal rasyonalizmin öğeleri üzerine yoğunlaştılar. Marcuse de orta sınıfların baskı ve sömürüyü kabul etmesinin idealist felsefeye içkin olduğunu göstermeye çalışmıştır (Goldmann, 2015).

Okul'un faşizm açıklamasında, erdem yerine hazcılığı ve mutluluğu aşağılayan faşist ahlakçılıkla, genel olarak tinsellik karşıtı burjuva ahlakı tarafından sağlanan kapitalist geleneğin benzeştiği savunulur. Horkheimer (2020, p. 77) bu benzerliği “Kapitalizm hakkında konuşmak istemeyen kişi, faşizm hakkında da sessiz kalmalıdır” sözüyle ifade eder. Bu noktada Okul'un “kapitalizm” olarak genel anlamda neyi kastettiğini görmek önemli olacaktır. Okulun, kapitalizm hakkındaki görüşlerini taşıyan David Held (1980), şu ortak özelliklerden bahsedebileceğini belirtir:

Günümüz modern toplumunun belirleyici özelliği kapitalist üretim biçimi etrafında örgütlenmiş bir toplum olmasıdır. Piyasadaki değişim değerleri alışverişini esas alan bu toplum, ürünlerin, insan istek ve gereksinimlerini karşılamak için değil, değer ve kârı gerçekleştirmek üzere üretilmesinin bir sistem hedefi olarak dayatıldığı toplumdur. Ürünler insan emeğinin sonucu olsalar bile, bağımsız yaşamları olan değerler olarak görülür. Meta fetişizmi, ürünlerin etrafındaki değişim, dağıtım ve tüketimin toplumsal ve maddi dinamiklerinin doğrudan anlaşılmasını engeller. Sanayilerin yoğunlaşması sermayenin de yoğunlaşmasına neden olur. Bununla bağlantılı olarak serbest piyasa yerini kademeli olarak malların oligopolcü ve tekelci kitlesel üretimine bırakır. Bir başka görüş ise, kapitalizmin hem metaların üretimi hem de ideolojik yanılısama anlamında çelişkilerle dolu olup, uyum içinde bir toplumsal bütün oluşturmadığı hakkındadır. Çelişkiler sadece üretim alanında değil, kültürel alanda da boy gösterir. Toplumsal olarak ortaya çıkan yanılısamalar (ideoloji) ve verili olan gerçek durum arasındaki çelişki krize neden olur (akt. Dellaloğlu, 2003, s. 41).

3. YENİ YANLIŞ BİLİNÇ

Kapitalist toplumun üretim mantığının etkileri üzerine Okul'un temel eleştirilerinin önemli bir kısmı Marcuse tarafından dile getirilmiştir.

Negations adlı eserinde, Marcuse, Protestanlık ve burjuva devrimlerinin, başta düşünce ve bilincin özgürlüğünü ilan ettiğinden ve ruhsal ve zihinsel olarak insanın olabildiğince özerk olması vaadinden bahseder (2009b, s. xviii). Bu, insanın içsel ve tamamen kendine ait olan özgürlüğüydü, diğer özgürlükleri devlet ve ekonomi tarafından karşılanacaktı. Normalde, toplumun bu özerk alana müdahalesi yani bireylerin toptan bir düzenlemesine ihtiyaç yoktu, çünkü üretim kapasitesi henüz buna ihtiyaç duyan seviyeye yükselmemişti. İnsanların, entelektüel alan da dahil olmak üzere, ihtiyaçlarını ve isteklerini düzenlemek gereksiz olurdu. Fakat Marcuse'ye göre günümüzde, ileri endüstriyel toplumlarda, hem bu tür bir bütüncül müdahale gerekli hale gelmiş, hem de bunu sağlayacak araçlara ulaşılmıştır, ki bunlar; sistemli piyasa araştırmaları, endüstriyel psikoloji, bilgisayar bilimleri ve sözde insan ilişkileri bilimleridir. Bu araçlar sayesinde, bireysel ve sosyal ihtiyaç ve isteklerin, güç zoruyla değil, demokratik ve spontane biçimde bir otomatik uyumluluğa sokulması mümkün olabilirdi. Marcuse'nin (2009b, s. xxii) deyimiyle, insan ve doğanın bu totalitaryen-demokratik karışımı bir şekilde fethedilişinin sonucu olarak, özgürlük ülkesinin öznel ve nesnel alanı da fethedilmiş oldu.

Bu durumu daha iyi açıklamak için yine Marcuse'nin bir başka eserine müracaat etmek gerekir. Düşünür, *One Dimensional Man* (2007) (*Tek Boyutlu İnsan*) adlı eserinde, çağdaş endüstri toplumunun teknolojisini organize etme biçimi yüzünden totaliterliğe yatkın olduğunu söyler. Bu totaliterlikten kastı, zor kullanan bir biçimde değil; tersine, insan isteklerinin, onlara empoze edilen-giydirilen isteklerin ekonomik ve teknik bir koordinasyon ile manipüle edilışı sayesinde gerçekleşir. Burada Marcuse'nin önemini vurguladığı kavramlar “istekler ve ihtiyaçlardır” (*wants, needs*). O'na göre, bir şeyi yapıp yapmamamız, bir şeye sahip olmayı istememiz veya istemememiz gibi durumlar, o şeylerin, hâkim sosyal kurumlar ve ilgiler tarafından “arzu edilir” ve “gerekli” diye tanımlanmasına bağlıdır. Dolayısıyla da bu anlamda insan istekleri ‘tarihsel’ isteklerdir ve bireyin üstündeki toplumsal etkiler ölçüsünde bu isteklerin kendisi ve sonuçlarında vaat ettikleri tatmin de aynı hâkim eleştirel standartlara göre değişir (2007, s. 7). Bu yönetsel yapı, sadece genelin özellik ve beklentilerine birebir uyum sağladığı ölçüde bireyi hoşgörür.

Sonuç olarak Marcuse'ye göre temel olarak bir “doğru” ve “yanlış” ihtiyaçlar veya istekler (*false needs*) söz konusudur. Yanlış olanlar, bu anlamda ideolojik olanlardır. Onlar, bireyin üzerine sosyal standartlarca empoze edilen ve aynı zamanda zahmeti, agresifliği, sefaleti ve adaletsizliği devam ettirmeye yarayanlardır. Bu isteklerin tatmini bile, aslında mutsuzluk içinde bir “keyif” (*euphoria*) olabilirler. Reklamlarla uygun şekilde tüketme, başkalarının sevdiğini sevip, nefret ettiğinden nefret etme gibileri bu yanlış istek ve ihtiyaçlar kategorisine girerler (2007, s. 7). Bireyler ne derece bu isteklerle kendilerini tanımlamış ve onlara tatmin bulmuş olurlarsa olsunlar, bu istekler başlangıçta oldukları şey olmaya yani toplumda baskın gelen

ürünler olmaya devam edeceklerdir (2007, s. 5). Adorno da (1983, p. 27) Marcuse'ye benzer şekilde, gelişmiş endüstri toplumlarını, ideolojinin bizzat kendisinin artık üretim sürecinin içinde yer aldığı bir toplum olması sebebiyle, kendinden öncekilerden daha ileri bir düzeyde “ideolojik” olarak tanımlar. Toplu ulaşım ve iletişim araçları, ortak yemek alışkanlıkları, bilgi ve eğlence sektörünün karşı konulmaz ürünleri aracılığıyla taşınan öngörülmuş belirli alışkanlıklar ve davranışlar ile belirli duygusal ve zihinsel tepkiler, tüketicileri ister istemez üreticilere ve oradan da toplumsalın bütününe bağlar. Ürünler endoktrinasyon ve manipülasyon görevi görmüş olur ve bir ‘yanlış bilinci’ taşımış olurlar. Ürünler daha çok sosyal sınıfta daha çok kişiye ulaştıkça artık bir yaşam biçimi halini alırlar. Böylece ortaya “tek boyutlu bir düşünce ve davranış” kalıbı çıkar ve var olan sistem ile kendilerini sürekli yeniden üretirler (2007, s. 14).

Yukarıda Marcuse'den aktarılan bu döngü, tam da endüstri toplumları ve onların pozitivist mantık ile şekillenen yapısını anlamamıza yardımcı olur. Bu toplumlarda hüküm süren bilimsel ve teknolojik rasyonalite, böylelikle sosyal ve politik boyuta taşınmış olur. Bu temel döngüde farklı siyasi partiler, gazeteler, eleştirel duruşlar arası ayrımlar yine metalar arası bir ayrım gibi sadeleşirler, radikallikten uzaklaşırlar ve sistemle uyumluluk sorunu yaşamazlar (Marcuse, 2003, s. 5). Dolayısıyla sistemin “farklı” olana açık olduğu yanlışlığı oluştururken, olduğu gibi sürekliliğini sağlarlar.

4. TEMEL ELEŞTİRİ SAHASI OLARAK KÜLTÜR

İleri endüstri kapasitesiyle maddi üretimin sistematik ve standart hale gelişinin kültürel boyuta yansımaları sonucu, kültürel faaliyetler de artık endüstriyel bir sektör olarak tekniklerin standartlaştığı ve seri üretim ile gerçekleştirilen bir alana dönüşür. Endüstri toplumlarında üretilen metalar arasındaki farklar sadece ticari bir yanılsamadan ibarettir. Çünkü üretim bir bütün halini almıştır ve daha da kötüsü tüketiciler boş zamanlarında bile üretimin birliğine ayak uydurmak zorundadır (Adorno, 2008, s. 53). Şüphesiz, bu boş alanları, yine aynı üretimsel mantıkla şekillenen ve toplumu üretimsel birliğe ayak uydurmak üzere etkileyecek olan “kültür endüstrisi” dolduracaktır.

Frankfurt Okulu'na göre, kapitalizmin geldiği boyut ile oluşturduğu çelişkisel, yani ideolojik boyutun etkilerinin en derin biçimde –özellikle ileri endüstriyel toplumlarda- görüldüğü alan kültür alanıdır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi aklın araçsallaşması süreci sonunda gerçekleşen “akıl kavramının güçten düşmesi, ideolojik manipülasyona, hatta en kaba yalanların yayılması o kadar elverişli duruma gelmesidir” (Horkheimer, 2010, s. 70). Bu manipülasyonun temel varlık sahası da ‘kültür’ dediğimiz alana giren faaliyetler olagelmıştır. Aklın dogmalaşması, olguculuğun egemenliği, hegemonyanın kitle iletişim araçları tarafından bireylerin zihnine sanat aracılığıyla yedirilmesi birer neden olarak tek bir sonuca evrilmiş, tek-boyutlu bir toplum yaratmıştır (Küçük, 2010).

Marcuse bu durumu “olumlayıcı kültür” dediği şeyde derinleştirerek açıklar; burada mutluluk ve ruh, maddi dünyadan uzak “*Kultur*” olarak adlandırılan, sadece tinsel bir alana ayırır (2009a). Kültür, bireylere ahlaki bir toplumda yaşadıkları izlenimini verir, tüm insan ürünlerinin altında yatan maddi koşulları gizler ve insanları yatıştırıp uyuşturarak varoluşun elverişsiz ekonomik koşullarının sürdürülmesine yardımcı olur (Küçük, 2010, s. 153). Olumlayıcı kültür ile kastedilen; burjuva çağı kültürünün, tüm medeniyetin üstünde olduğu düşünülen ayrı, evrensel bir erdem alanı olarak, ruhsal ve zihinsel medeniyetten kopuşuna yol açan gelişimidir. Onun en önemli karakteristiği, gündelik varoluş mücadelesinden özsel olarak tamamen ayrı olan, maddi gerçekliğe hiçbir değişiklik katmasa da yine de her bireyin “kendi içinden” hissedilebilir olan bu dünyanın; evrensel olarak bağlayıcı, ebedi olarak daha iyi ve daha değerli olduğunu iddia etmesidir (Marcuse, 2009a, s. 70). İşte bu olumlayıcı kültür, tam da stabilize edilmesi ve dengelenmesi gereken, maddi gerçekliğin çelişki/antagonistik ilişkilerinin olduğu yerde inşa edilir ve işlerlik gösterir. “Kültür” olumlar ve sosyal hayatın gerçek şartlarını gizler (2009a, s. 71).

Burada kültür daha asil daha iyi bir dünyayı kastetmez; dünyanın maddi düzeninin ortadan kaldırılarak sağlanacak bir dünya değil, onun yerine bireyin kendi ruhunun içinde tecrübe edilecek olayları kasteder. Dolayısıyla “insanlık” kavramı artık içsel bir mesele haline gelir. Özgürlük, iyilik ve güzellik de ruhsal/manevi özellikler olurlar. Zor ve yüce olan her şeyin takdir edilişi, bugünleri bugün yapan geçmişe saygı duyulması yine bu alanda işlev görür. Bu “içsel/ruhsal durum” verili düzen ile çatışmaya girmeyecek bir hareket merkezi olur ve günlük rutinde düzgün davranışın, yani uyum göstermenin kaynağı olur (Marcuse, 2009a, s. 76). Ruh düşüncesiyle, etrafındaki maddi gerçeklikten ayrı olan, hayatın, kaderin, tarihin en saklı ve gerçek potansiyellerini hissedileceği iç varlığının duygusu oluşur. Çirkin bir beden içinde güzel bir ruh, hasta bir beden içinde sağlıklı bir ruh, sıradan bir beden içinde asil bir ruh olabilir gibi bir önerme ile anlatılabilecek olan, bedene olan şeyler, ruhu, içsel özü etkileyemez düşüncesi oluşmuş olur. Bu evrensel empati gücü ile ruh, maddi gerçekliğin ulaşılabılır potansiyellerine bakılarak yapılacak sosyal gerçeklik analizinin ortaya çıkaracağı doğru ya da yanlış, iyi ya da kötü, rasyonel ya da irrasyonel arasındaki farkları önemsiz kılar (2009a, s. 84).

Güzellik, iyilik gibi değerler kültürel form ile sadece içsel bir tecrübeye dönüşmüş olurlar. Bir kez form halini alıp, sanat ürünü haline geldiğinde, bu “güzellik anı” tekrar tekrar yaşanabilir olma şansını elde eder ve ölümsüzlük kazanır. Duyumsayıcı, sanat ürününde her defasında mutluluğunu üretebilir. Hatta kişiler bu sanat formlarıyla özgürlüğü, acıyı, hüznü hissederler ve bunu tamamen ruhsal/içsel aleminde yaşayarak, sadece maddi gerçekliğin dışında, dışsal dünyaya ait bir tecrübe olduğunu kabul eder (Marcuse, 2009a, s. 89). Sonucunda, normalde bu tecrübeleri yaşamının, mutluluğu gerçekleştiriminin tek şansı onu bu tip bir “yüksek dünyada” yaşamak olur. Maddi dünya çıplak

bir alan ya da kendisine sadece dışarıdan bir şeyler ile değer kazanabilecek bir boyut olarak kalır. Herhangi bir gerçek, iyilik ve güzellik ona sadece “yüksek dünyanın” lütfu ile meydana gelip tecrübe edinilebilecektir (2009a, s. 68). Bireyin bu şekilde “kendi kendine”, bireysel şekilde mutlu olmayı öğrenmesi de mevcut statükoda bireysel olarak anlamlı hissetmesini de sağlar (2009a, s. 91). Marcuse’ye göre (1965, s. 63) bu mutluluk tecrübeleri, gündelik varlık mücadelesinin olgusal dünyasından temelde farklılardır ve yine olguların durumunda hiçbir dönüşüm olmaksızın her bir kişi tarafından kendi içinde gerçekleştirilebilir (akt. Therborn, 2010, s. 35). Böylelikle bireyin hem isteklerinin hem de hissiyat ve içgüdülerinin toplumsalınki ile uyumlu olarak belirlenebilir olmasıyla, sosyal işgücü sürecinin ilerlemeci bir fonksiyonu daha gerçekleşmiş olur.

Yine Marcuse’nin ifadesiyle aslında gerçek mutluluk; gerçeğin doğru bilgisini, insanların kendi varoluşlarının potansiyellerine nasıl ulaşacaklarını, kendi gerçek çıkarlarını bilmeyi gerektirir. Dolayısıyla, olumlayıcı kültürün manipülasyonu altında belki mutlu hissedebilirler ama gerçekten mutlu olamazlar, çünkü gerçek mutluluğun ne olduğu bilemezler bile. Marcuse bu noktada önemli soruyu sorar; böyle birisi kendi mutluluğuna nasıl karar verebilir? (2009a, s. 136) Çünkü modern toplumda artık, gerekli olan ile güzel olan arasındaki bağlantı kopmuştur. Adorno’nun ifadesiyle (2007, ss. 124–125) “Teknik ilerlemenin bir uzantısı da dar kafalı bir kararlılıkla, revaçta olmayan hiçbir şey satın almama ve ne pahasına olursa olsun üretim sürecinin gerisinde kalmama inadıdır – ürünün amacı ve niteliği önemsizdir. Başkalarından geri kalmama ve bütün kuyruklara girme telaşı, eskinin bir ölçüde rasyonel de sayılabilecek ihtiyaçlarının yerini almaktadır.” (akt. Küçük, 2010, s. 155). Marcuse’ye göre, Hegel insanlık tarihinin bu kaçınılmaz talihsizlikle yüklü olduğunu görmüştür. O’na göre, birey, genel ve evrensel olan uğruna feda edilir, çünkü artık genel ve bireysel çıkarlar arasında ve akıl ile mutluluk arasında, Antik Yunan’da olduğu gibi, gerçek bir uyum söz konusu değildir (2009c, s. 120). Artık, bireyler evrenselliği, kendi istekleri, ihtiyaçları ve kapasitesinin ampirik sonuçları üzerinden değil, sistem ile uyumlu anlamda rasyonel bireyler olarak, izole biçimde kendi içlerinde gerçekleştirebilirler. Bu da sistemde bireyin feda edilmesini ima eder (2009c, s. 119). Halbuki insanın özü, onun potansiyellerini ve dolayısıyla mutluluğu belirleyeceği yer olan toplumsal organizasyon içinde gelişen bir özdür (2009c, s. 134). Fakat modern toplumda, maddi gerçeklik metaların kendi gerçekliğini dayattığı üretim şartları ile sınıfsal toplumun devamıdır; insan özüne ilişkin “iyi, güzel ve doğru” ise bu hayattan aşkın değerler olarak ayrılmışlardır (Marcuse, 2009a, s. 67).

Bireysel düzeyde anlayışın bu şekilde devam etmesi, nihayet kültür alanının da endüstriyel mantıkta düzenlenmesi ve iletişimin kitleselleşmesi ile tamamlanmış olur. İnsanlar kendilerini ifade ederken “efendilerinin, velinimetlerinin, reklamcılarının dillerini” konuşurlar. Kendi bilgi, duygu ve özlemlerini ifade etmenin yanında kitle iletişiminin onlara söyledikleri,

önceliklere kaynaşmış halde ifadesini bulur. Bu en çok kendi ülkelerindeki ya da uluslararası düzeydeki politik durumu betimlemelerinde gerçekleşir (Küçük, 2010, s. 160). Sanat alanında ise Adorno'nun anlatımıyla “kendini tümüyle gereksinime uyduran sanat yapıtları da yerine getirmesi beklenen kurtuluş hakkında insanları daha baştan aldatmış olur” (2008, s. 96). Tamamen gelişmiş bir burjuva toplumunda, kültür yapıtlarının market değeri, onların bireysel yaratıcılık değerini de belirleyen, ona önce gelen değer olur. Hatta bireysel yaratıcılık denen şey sanatçının ifade gücü, kendini gerçekleştirmesi anlamına değil, market değerine hizmet eder (Marcuse, 2003, s. 50). Bu durum genişleyerek, sanat değeri taşıması hedeflenmeyen metalara bile yansır. Sanat eserlerinin metaya dönüşmesi ve bu şekilde alımlanması, bir süre sonra tüketim toplumunda metanın kendisinin de imgeye, temsile ve gösteriye dönüşümünü getirir. Zaten çoktan unutulmuş kullanım değeri ve ihtiyaç gibi faktörlerin ambalaj ve tanıtım alır. Sanatın metalaşmasının sonu, metanın estetize edilmesi olur (Adorno, 2008, s. 38).

Endüstriyel sinemanın, bireyleri düşünme eyleminden alıkoyan hızlı akışı ve basmakalıp söylemi bu stilde bir eğlenceye verilebilecek en güzel örnektir. Sinema aynı zamanda da bireyi kalabalıklıkla bütünleştirir (Touraine, 2007, s. 174). Mekanik üretim ve yeniden üretimin sanat eserinin mekanikliğine ve tahmin edilebilirliğine yansması ile aslında hiçbir şeyin değişmeyeceğine ve sisteme uygun olmayan hiçbir şeyin gün yüzüne çıkmayacağına örtük bir gönderme yapılmış olur (Adorno, 2008, s. 65). Çünkü eğlencenin endüstriyel toplumdaki amacı tam da budur, sistemin çalışma saatleri dışında devam ettirilebilmesi. Adorno'ya (2008, s. 68) göre, eğlence günümüz geç kapitalizm dönemi toplumunda artık çalışmanın uzantısı haline gelmiştir. Emek süreci giderek mekanikleştiğinde, eğlence emek sürecine katılanlar için bir kaçış alanıdır. Fakat daha önemlisi, eğlence metalarının üretiminin mekanikleşmesi artık boş zamanın da mekanik bir sürece dönüşmüş olması ve özerkliğini yitirmesidir.

Sonuç

Bu makale Frankfurt Okulunun aydınlanma, kapitalizm ve araçsal akıl eleştirisi kapsamında kültür alanını konu eden argümanları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Frankfurt Okulu düşünürlerine göre, Aydınlanmacı akıl, rasyonel ilerleme yoluyla gerçekleşecek insan özgürleşmesi amacından tarih içerisinde kopuş yaşamıştır. Frankfurt Okulu düşünürlerinin eleştirilerinde takip edilen yol, Aydınlanmanın temel hedeflerinden biri olan “insan özgürleşmesi” amacından nasıl bir sapma yaşandığını sorgulamak ve bu hedefin imkanlarını araştırmaktır. Dolayısıyla, her ne kadar Frankfurt Okulu'nun eleştirileri Aydınlanmacı felsefenin temellerine yönelik karamsar bir tablo çizse de onunla aynı amacı, yani insan özgürleşmesini, arka planında paylaşır.

Makalede gösterilmeye çalışıldığı gibi, Frankfurt Okulu'nun düşünce dünyasına temel katkısı, pozitivist mantık ürünü modern akıl ile şekillenen

ileri endüstri aşamasındaki toplum ve bireyler üzerine yaptıkları değerlendirmelerdir. 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başı kapitalizmini çözümlmek için kullanılan kavramlar kapitalizmin şu anki hali için geçerli değildir. Frankfurt Okulu'na göre, donuklaşan bir kavramlaştırmadan uzak, yepyeni bir kapitalizm çözümlmesi gerekmekte ve buna uygun olarak işçi sınıfı da devrimci stratejinin önkoşulu olarak nitelik değiştirmelidir. Çünkü işçi sınıfı verili toplumun mutlak bir olumsuzlaması değildir artık, aksine topluma uygun bir biçimde benzer hedeflerin peşinden koşmaktadır.

Frankfurt Okuluna göre kapitalizm ve araçsal akıl eleştirisi ancak kültür alanı üzerinde yoğunlaştığı ölçüde anlamlıdır. Çünkü geç kapitalist toplumlarda artık kültürün endüstriyel üretimin bir parçası olarak, özgürlüğün bireysel ve subjektif bir alana hapsolmasına hizmet etmiş ve maddi düzeydeki çelişkilerin aşılmasında engel teşkil edici bir rol kazanmıştır. İleri endüstri toplumlarında hüküm süren bilimsel ve teknolojik rasyonaliteyi anlamak üzere Aydınlanmacı akıl ve pozitivizm eleştirisinden hareket eden Frankfurt Okulu düşünürleri günümüzde bu rasyonalite ve teknik akıl anlayışının giderek sosyal ve politik boyuta taşındığını ortaya koymuşlardır. Bu doğrultuda günümüz toplumlarında kültür alanı da maddi dünyanın çelişkilerinin sürdürülmesinde işlevsellik kazanmıştır.

Kültürün endüstrileşmesi bir anlamda hayatın tümünden düzenlenmesinin en ileri aşaması olarak bireysel alanı doğrudan hedef alır. Kültürel üretim alanının en önemli özelliği, gündelik varoluş mücadelesinden özsel olarak tamamen ayrı olmasıdır. Bu, kültürel ürünlerin maddi gerçekliğe hiçbir değişiklik katmayıp, insanların iç dünyalarını hedef almaları anlamına gelir. Kültürel üretim maddi koşulları dönüştürmeyi hedef almaz ve diğer yandan önemli evrensel değerlerin her bireyin sadece iç dünyasında işlev göreceği haline getirilmesine yol açar. Kültür, bir anlamda, bireylere ahlaki bir toplumda yaşadıkları izlenimini verir. Çünkü özgürlük, iyilik, güzellik ruhsal/manevi birer değer formunda kültür alanında deneyimlenir ve oraya hapsedilir. Özgürlüğün deneyim alanı bireyselliğe sıkışır ve kültür endüstri içerisinde geçici tatmine kavuşturulur.

Aklın toplumsal düzeyde amaçlar üzerinde düşünememesinin karşılığı, kültür endüstrisinin ürettiği çıktıları tüketmek ve daha iyi tüketmenin araçlarını düşünmekten başka bir özelliğinin kalmamasıdır. Kısacası birçok değer kültür endüstrisi aracılığıyla tüketim nesnesi haline dönüşür. Bu tüketim ürünlerini hakkında seçimler yapmak insanlara sahte bir özgürlük hissi yaşatır. Kültür endüstrisi ürünleri aracılığıyla insanlar aynı zamanda mutluluk deneyimleri yaşatır fakat bu deneyimler, gündelik varlık mücadelesinin olgusal dünyasından temelde farklılardır ve yine olguların durumunda hiçbir dönüşüm olmaksızın her bir kişi tarafından kendi içinde gerçekleştirilebilirler. Dolayısıyla mevcut baskı ve eşitsizlik koşullarını arka plana iterler. İnsanlar bu sahte deneyimlere tabi oldukça içsel anlamda, eşitsiz koşullarda yaşadıkça dışsal anlamda özgür olamazlar. Dahası insanları bu durumun farkında olma

güçleri, kültür endüstrisinin “ürün çeşitliliği” arttıkça günden güne azalmaktadır.

Okul’un bu anlamda yaptığı katkılar, geç dönem kapitalizm hakkında yazan diğer düşünürlere de entelektüel destek oluşturmuştur (Touraine, 2007, s. 178). Tarihsici ve geleneksel (eleştirel olmayan) toplum kuramları toplumu karmaşık bir yapı olarak görmenin çok ötesinde, onun her bir parçasında kendisini gösteren içsel bir öz ararlar. Eğer bu öz baskıcı ise, dönüşüm kaynağı toplumun içinde bulunamaz; çünkü onun bütün görünüşleri özün baskıcı doğasını paylaşırlar. Dönüşümün aktörü yalnızca dışsal yadsıyıcı bir özne olabilir. Marksizmin ilk tarihselci biçimi bu dışsal yadsıyıcı öznenin kapitalist toplumun kendisinin bütün baskılarının nesnesi olarak dışladığı ve insanlığın kapitalist yadsınmasını somutlaştıran proletarya olduğunu düşündü. Hem Lukacs’ın *Tarih ve Sınıf Bilinci*’nde (1923, s. 149) hem de Horkheimer’in *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*’ında (1999, ss. 211–215) işçi sınıfı bu şekilde kavranır. Farklı olan, proletaryanın refah devleti koşullarında artık ‘mutlak sefalet’ içerisinde ve dışlanmış olarak tanımlanmış olmamasıdır (Therborn, 2010, s. 49). Makalede anlatılmaya çalışıldığı gibi işçi sınıfı olumlayıcı kültür içerisinde, verili mevcut düzenin devamını –üretim düzeyinde yaptıkları gibi– üretim safhası dışında da devam ettirmiş olurlar. Dolayısıyla toplumsal dönüşüm söz konusu olduğunda artık topluma, sınıflara ve aktörlere özcü olmayan ve yeni bir tür eleştirel bakış gerekliliği ortaya çıkmıştır. Benhabib’e (2006, ss. 88–89) göre toplumsal yaşamın rasyonelleşme düzeyi arttıkça bu tahakkümü de rasyonel ve planlı hale getirir. Dolayısıyla tahakkümü algılamak güçleştikçe de özgürlük giderek kaybolur. İşte bu yüzden rasyonelleşmenin artmasıyla özgürleşmenin ortadan kalkması, Frankfurt Okulu’na göre özgürlüğün akıbetini takip edenlerin karşılaşacağı tablodur.

Marcuse daha sonraki çalışmalarında, ekonomik ihtiyaçların bütünleşme ve baskı aracı haline geldiğini ileri sürdüğünden, ekonomik ihtiyaçlardan daha fazla diğer insani ihtiyaçlara odaklanmaya çalıştı. Düşünür, böylece yeni bir yadsıyıcı özne keşfetmek için, odağını biyolojik boyutla birlikte, yaşama dair içgüdüsel dürtülere, yani terimin geniş anlamında “erotik” ihtiyaçlara çevirir (Therborn, 2010, s. 55). Okul felsefi olarak da başından itibaren tarihsel eylemle birleşmiş bir kuramdan soyuta, spekülative düşünceye geri gitmek; politik ekonominin eleştirisinden felsefeye dönmeyi amaçlamaktadır diyebiliriz. Bu amacın ilk ve temel kısmı bu makalenin konusu olan Aydınlanma ile başlayan aklın araçsal bir role bürünmesinin analizi ve sonuçlarıdır. Bu analizin sonucunda ortaya çıkan karamsar çıktılar üzerine pozitif dayanaklar üretmenin imkanları ise başka çalışmalarda incelenmesi gereken farklı boyutları temsil ederler.

Bu bağlamda, çalışmada, Frankfurt Okulu’nun Aydınlanmanın vaat ettiği insan özgürleşmesi iddiasına yönelik eleştirisinin izi sürülerek, günümüz endüstriyel toplumunda özgürlüğün artık ancak kültürün bireysel tüketiminde sahip olunan sahte bir özgürlüğe dönüştüğü argümanı ortaya konulmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Ali Ekmekçi: %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Ali Ekmekçi: 100%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Önerilen Atıf: Ekmekçi, A. (2024). Kaybolan özgürlük: Frankfurt Okulu'nda araçsal akıl ve kültür endüstrisi eleştirisi. *Akademik Hassasiyetler*, 11(24), 671-691. <https://doi.org/10.58884/akademik-hassasiyetler.1383274>

Kaynakça

- Adorno, T. W. (1983). *Prisms* (Çev. S. W. Nichol森 & S. Weber). Mit Pr.
- Adorno, T. W. (2007). *Minima moralia* (Çev. O. Koçak). Metis Yayınları.
- Adorno, T. W. (2008). *Kültür endüstrisi kültür yönetimi* (Çev. M. Tüzel, N. Ülner, & E. Gen). İletişim Yayınları.
- Benhabib, Ş. (2005). *Eleştiri, norm ve ütopya* (Çev. İ. Tekerek). İletişim Yayınları.
- Benhabib, Ş. (2006). Modernlik ve eleştirel kuramın çıkmazları. (Çev. S. Akkanat), H. E. Bağce (Ed.), *Frankfurt okulu içinde* (s.83-110), Doğu Batı Yayınları.
- Berlin, I. (1998). *The proper study of mankind: An anthology of essays*. Pimlico.
- Bevir, M. (Ed.). (2010). *Encyclopedia of political theory: A- E*. Sage Publications.
- Bottomore, T. (1989). *Frankfurt okulu* (Çev. A. Çiğdem). Ara Yayınları.
- Boucher, D. (2009). Rousseau. In D. Boucher & P. Kelly (Eds.), *Political thinkers: From socrates to the present* (2nd edition, ss. 235–254). Oxford University Press.
- Bristow, W. (2023). Enlightenment. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford encyclopedia of philosophy* (Fall 2023). Metaphysics Research Lab, Stanford University. 18 Eylül 2023 tarihinde

<https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/enlightenment/>
adresinden edinilmiştir.

- Carter, I. (2022). Positive and negative liberty. E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford encyclopedia of philosophy* içinde (Spring 2022). Metaphysics Research Lab, Stanford University.
- Cassirer, E. (2009). *The philosophy of the enlightenment*. Princeton University Press.
- Çetinkaya, H. (1993). Pedagojik kurumsallığın yıkılışı. *Edebiyat&Eleştiri*, 2/3.
- Dellaloğlu, B. F. (2003). *Frankfurt Okulunda sanat ve toplum*. Bağlam Yayıncılık.
- Fuller, S. (2004). Positivism in G. Ritzer, (Ed.), *Blackwell encyclopedia of sociology* (ss. 3544-3547). SAGE Publications, Inc.
- Goldmann, L. (2015). Marcuse'yi anlamak. H. E. Bağce (Ed.), *Frankfurt okulu* içinde (ss. 305-319). Doğu Batı Yayınları.
- Held, D. (1980). *Introduction to critical theory: Horkheimer to Habermas*. University of California Press.
- Horkheimer, M. (1999). Traditional and critical theory. In M. O'Connell (Ed.), *Critical theory: Selected essays* (ss. 188-243). Continuum Press.
- Horkheimer, M. (2010). *Akıl tutulması* (Çev. O. Koçak), 8. Baskı, Metis Yayınları.
- Horkheimer, M. (2020). The jews and europe. S. E. Bronner & D. M. Kellner (Eds.), *Critical theory and society: A Reader* içinde (ss. 77-94). Routledge.
- Kant, I. (2012). *Kant: Groundwork of the metaphysics of morals* (Çev. J. Timmermann). Cambridge University Press.
- Kellner, D. (2006). Frankfurt Okulu'nu yeniden değerlendirmek. H. E. Bağce (Ed.), *Frankfurt Okulu* içinde (ss. 134-164). Doğu Batı Yayınları.
- Küçük, A. B. (2010). Frankfurt Okulu ve eleştirileri. H. O. İnce (Ed.), *Günümüzde yeni siyasal yaklaşımlar eleştiriler-farklılıklar-çözüm arayışları* içinde (ss. 138-172). Doğu Batı Yayınları.
- Locke, J. (1980). *Second treatise of government*. Hackett Publishing Company, Inc.
- Lukács, G. (1923). Reification and the consciousness of the proletariat (Çev. R. Livingstone). *History and class consciousness* içinde (ss. 83-222). MIT Press.
- Marcuse, H. (2003). *Towards a critical theory of society: Collected papers of Herbert Marcuse*. Routledge.
- Marcuse, H. (2007). *One-dimensional man: Studies in the ideology of advanced industrial society*. Beacon Press.

- Marcuse, H. (2009a). Affirmative character of culture. S. G. Bohm (Ed.), (Çev. J. J. Shapiro), *Negations: Essays in critical theory* içinde. MayFlyBooks/Ephemera.
- Marcuse, H. (2009b). *Negations: Essays in critical theory*. S. G. Bohm (Ed.) (Çev. J. J. Shapiro) içinde. MayFlyBooks/Ephemera.
- Marcuse, H. (2009c). On hedonism. S. G. Bohm (Ed.), (Çev. J. J. Shapiro), *Negations: Essays in critical theory* içinde. MayFlyBooks/Ephemera.
- Ritzer, G., & Stepnisky, J. (2017). *Sociological theory*. SAGE Publications.
- Rousseau, J. J. (1987). Rousseau's political writings: Discourse on inequality, Discourse on political economy, On social Contract. J. C. Bondanella & A. Ritter (Eds.). *American First edition* içinde. W. W. Norton & Company.
- Sancar, S. (2008). *İdeolojinin serüveni*. İmge Kitabevi Yayınları.
- Therborn, G. (2010). Frankfurt okulu. H. E. Bağce (Ed.), *Frankfurt Okulu* içinde (ss. 19–54). Doğu Batı Yayınları.
- Touraine, A. (2007). *Modernliğin eleştirisi* (Çev. H. Tufan). Yapı Kredi Yayınları.
- Weber, M. (1946). Science as vocation. H. H. Gerth & C. W. Mills (Eds.). *From Max Weber: Essays in sociology* içinde (ss. 129–156). Oxford University Press.

Extended Abstract

One of the fundamental assertions of Enlightenment thought is the expectation that while natural sciences and technical advancements will enhance the living conditions of humanity, social and moral progress will organize the social and political spheres within a framework of freedom and equality, leading to prosperity. However, the inability of this rational progress to achieve the anticipated results has led to critiques of the Enlightenment's core principles. A significant critique in this context originates from the Frankfurt School. A key concept shared among Enlightenment philosophers is the use of reason as a means of correct thinking at the level of setting individuals' goals. In this context, freedom is seen as safeguarding the will's capacity to contemplate goals without internal and external hindrances. This Enlightenment notion of reason is precisely what Frankfurt School theorists critique, arguing that it has lost its essential characteristic of 'contemplating ends' and has degenerated into mere instrumental reason.

This article delves into the Frankfurt School's arguments in the realm of culture, as part of their critique of the Enlightenment, capitalism, and instrumental reason. Frankfurt School thinkers contend that Enlightenment rationality has historically diverged from its objective of human emancipation through rational progress. The approach taken by Frankfurt School theorists is to examine how the Enlightenment strayed from one of its primary

objectives, 'human emancipation', and to explore the feasibility of this aim. Thus, although the Frankfurt School's critique casts a somewhat pessimistic view on the foundations of Enlightenment philosophy, it ultimately shares a common goal with it: human emancipation.

The Frankfurt School critiques capitalism's construction of the individual, who perceives themselves as a decision-maker pursuing 'rational' needs, yet, in reality, possesses no capacity beyond endorsing the established order. This critique stems from the linkage between instrumental reason and rationality. According to the Frankfurt School, 'reason' has been entirely subordinated to the social process, with its utility as a tool for establishing dominance over humans and nature becoming its sole criterion.

To grasp the nuances of how the Enlightenment's concept of rationality and reason, initially aimed at liberation, has transitioned into instrumental reason in advanced industrial societies, it is imperative to examine culture. This includes understanding how culture's industrialization regulates the individual domain as the culmination of life's total organization. This article explores the Frankfurt School's views on the interplay between ideology and the culture industry and investigates how freedom is reduced to a consumable offering only ephemeral and illusory satisfaction within the realm of individual experience.

The Frankfurt School identifies culture as the primary arena where the contradictions of capitalism—its ideological aspects and the realities it engenders—are most acutely observed, especially in advanced industrial societies. The dogmatization of reason, the ascendancy of positivism, and the instillation of hegemony into individuals' consciousness by mass media through art converge to produce a homogenized society. The scientific and technological rationality prevalent in these societies has permeated social, political, and cultural spheres. The commodification of culture restricts freedom to a personal and subjective realm, thereby hindering the resolution of material contradictions. Through the culture industry, individuals may undergo subjective experiences of freedom, yet these experiences fail to significantly influence the tangible world of daily survival challenges.

The industrialization of culture specifically targets the individual realm as the most evolved stage in the comprehensive organization of life. A crucial characteristic of cultural production is that it creates a world seemingly detached from the daily survival struggle, which, while not altering material reality, feels deeply personal and claims universal significance, presenting itself as perpetually superior and valuable. Culture, to an extent, fosters the illusion of living within a moral society, as freedom, goodness, and beauty are experienced as spiritual values confined within the cultural domain. The arena for experiencing freedom becomes ensnared within individualism, offering temporary satisfaction through the culture industry. The mind's incapacity to contemplate goals at a societal level stems from its limitation to merely consuming and considering how to better consume the outputs of the culture

industry. Essentially, numerous values are reduced to consumables by the culture industry. Making choices among these consumer products offers a misleading sense of freedom. Through the culture industry's products, individuals might experience happiness, yet these experiences, fundamentally detached from the tangible world of daily survival, occur internally without altering the external circumstances.

Thus, these experiences inadvertently sideline prevailing conditions of oppression and inequality. Individuals cannot achieve true internal freedom while ensnared by these deceptive experiences, nor can they attain external freedom while existing within unequal conditions. In this vein, examining the Frankfurt School's critique of the Enlightenment's promise of human liberation, this study argues that freedom in contemporary industrial society has become an illusory freedom, accessible solely through the individual consumption of culture.